

Драч Оксана Олександрівна,

Доктор історичних наук, професор кафедри всевітньої історії Київського
університету імені Бориса Грінченка

Штрихи до соціокультурного портрету освітянок доби Української революції (О. Єфименко, С. Русова, Н. Полонська-Василенко)

У 1863 р. Олександра Єфименко (в дівочтві – Ставровська) з відзнакою закінчила Архангельську гімназію й отримала свідоцтво домашньої вчительки і наставниці, що знаменувало завершення жіночої освіти. Утім, за її власним зізнанням, спектр отриманих знань у реформованій з двокласного Маріїнського училища гімназії був досить обмежений. Середня школа залишила в здібної випускниці відчуття незавершеності навчання, продовжити яке самостійно в провінції було складно. Маючи п'ятнадцять років, Олександрі довелося самотужки надолужувати прогалини в навчальній підготовці, зокрема і з курсу російської історії.

З точки зору професійної реалізації, гімназія давала перспективи кар'єри вчительки в початкових школах та в нижчих класах жіночих гімназій. У тодішніх пореформених реаліях це означало важкі умови праці та малу зарплатню. Проте складні сімейні обставини — смерть батька і старшого брата, хронічна хвороба матері, необхідність піклування про освіту молодших братів і сестри — не залишали вибору. У 1864 р. Олександра Яківна розпочала трудовий шлях вчителькою жіночого відділення двокласного парафіяльного училища в повітовому містечку Холмогори Архангельської губернії з окладом 200 руб на рік. Таким чином, у шістнадцять років вона стає головою і годувальником родини Ставровських.

Переїзд у Холмогори став поворотним пунктом у житті Олександрі: вона розпочала самостійне життя. Мотивацію відповідальності за близьких посилював неабиякий інтерес до педагогічної роботи і можливостей саморозвитку, які вона відкривала перед допитливою вчителькою. Вона

навчала учениць і сама вчилася, надолужуючи відчутні пробіли власної освіти. Усю внутрішню енергію молодий педагог скеровує на саморозвиток, інтелектуальну «спрагу» прагне задовольнити читанням літератури. Мови, математика, анатомія, історія, логіка, фізика, ботаніка, фізіологія, філософія — все це вона засвоює без чітких уявлень про мету занять. Вона працювала по 10-15 годин на добу, в дні навчальних занять не дозволяла собі ні відпочинку, ні розваг. Учителька разом з вихованками подорожує до Архангельська для ознайомлення з містом, життям і звичаями населення, вивчає історію губернії. Попри величезну зайнятість Олександра відчувається щасливою відчуттям власного зростання, сповнена віри і сподівань, що працює для загального блага.

Додатковим чинником розширення кругозору Олександри в умовах віддаленої від культурних центрів північної глушини уможливило перебування у Холмогорах політичних засланих, які репрезентували інтелігентне товариство. Знайомство і спілкування з одним із них — Петром Савичем Єфименко (1835—1908) — визначило подальшу долю юної вчительки. У 1864 р. в «Архангельских губернских ведомостях» надруковано програму з етнографії за підписом П.С. Єфименка, який звертався за допомогою в збиранні історичних матеріалів [2, 13]. Олександра Яківна вирішила зайнятися науковою роботою за пропонованою програмою. Навесні 1865 р. відбулося її особисте знайомство з Петром Савичем на заходах з приводу ювілею М.В. Ломоносова, де доповідь дослідника викликала значний інтерес. З того часу започатковано спільну наукову працю Олександри Яківни і Петра Савича.

В особі П.С. Єфименка молода вчителька зустріла наставника, який мав хист дослідника й організатора. Петро Савич — етнограф за покликанням — долучив Олександру до розроблення накопиченого фольклорного матеріалу і складання словника місцевих діалектів. За його допомоги вчителька опановує ази наукового пошуку, методики систематизації емпіричного

матеріалу, розкриває здатність до узагальнень і письмового викладу власних думок. Як зауважив професор Д.І. Багалій, наставництво Петра Савича замінило Олександрі Яківні університетську підготовку [1, 7].

Близькою для Олександри була й ідейна платформа її наукового керівника – народництво. Нагадаємо, що загальним тлом стремління юної вчительки до вищих духовних і соціальних ідеалів була атмосфера народоловства та пріоритет ідеї «загального блага». Вона стала надійною помічницею в наукових студіях П.С. Єфименка, аксіологічною основою яких було служіння народу.

Спочатку наставник і керівник з часом Петро Савич став для Олександри Яківни вірним другом, чоловіком і супутником усього життя.

Новий етап життя подружжя Єфименків – петербурзький — настав у 1907 р., коли адміністрація Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів запросила Олександру Яківну для викладання лекцій з історії України. На цей час їй виповнилося 59 років. Утім викладацьку діяльність у вищій школі Олександра Яківна розпочала в складний період родинного життя, коли чоловік продовжував тяжко хворіти, часто знепритомнював. Стомлена безсонними ночами догляду за невиліковно хворим, психологічно виснажена від безсилля йому допомогти викладачка сумлінно приходила на заняття з курсистками, які проводила з незмінною досконалістю.

Навесні 1908 р. пішов з життя Петро Савич — коханий чоловік, батько їхніх дітей, авторитетний наставник, який відкрив Олександрі Яківні незвіданий шлях наукових студій. Відтоді всі життєві сили і любов матері скеровані на опікування молодшою донькою Тетяною.

Маємо зауважити, що родина Єфименків вирізнялася творчими нахилами. П.П. Єфименко із гімназійних років захоплювався археологією, розкопуючи під керівництвом професора Д.І. Багалія могили до археологічного з'їзду в Харкові 1902 р. У подальшому П.П. Єфименко став

знаним археологом УРСР і СРСР. Старший син – Тарас Петрович – відомий юрист і етнограф. Молодша донька, Тетяна – наділена художнім талантом поетеса Срібного віку, її збірка віршів «Жадное сердце» надрукована в Петрограді 1916 р.

Якою ж запам'яталася перша професорка історії України петербурзьким курсисткам? Враження першої лекції не затьмарили десятки років: скромна, літня жінка, яка промовляла повільно, з відчутним північним оканням, що відтіняло давню мову цитованих нею документів [14, 191]. Вона навчала курсисток думати і понад усе цінувала самостійну думку. На семінаріях з історії руського землеволодіння викладачка пропонувала документі і конкретизувала завдання, яке слухачка мала розв'язати.

Доступність – прикметна риса, відзначена у спогадах про викладачку: «досить охоче давала потрібні пояснення; можна було затримати після занять і домовитися про зустріч у неї вдома; систематичні консультації для курсисток, які обрали спеціалізацією її курси; охоче сприяла слухачкам, які зверталися по допомогу» [14, 194]. Украй чуйна і добра Олександра Яківна гарно розуміла слухачок і допомагала їм. Більшість викладачів були «професори», яких відділяла від курсисток невидима межа [14, 194]. Та це не про О.Я. Єфименко, яка з роками розквітла мудрим сприйняттям життя, зберігши молодість душі. Олександрю Яківну характеризують міцні взаємовідносини з людьми, що не потребували підтримки жодними умовностями, нездоланні часом [1, 43].

Громадська діячка С. Русова на схилі літ згадала, як дуже боялася відпустити 17-річну доньку, випускницю гімназії, у Казань на громадські роботи серед місцевого населення, але «бажання дитини в сім'ї було законом для батьків»¹. Коли ж дівчина повернулася з новим виразним прагненням навчатися медицини в університеті Монпельє, її не відраджували, а навпаки, доклали зусиль для оформлення паспорта Софії Федорівні для супроводу

¹ Русова С. Мемуари. Щоденник. – К., 2004. – С. 127.

доньки до Франції. Уважний педагог С.Ф. Русова, перебуваючи в університетському середовищі Монпельє, відчула, що і професори, і студенти добре ставилися до студенток, відзначали їх працьовитість: «Якщо пізно ввечері, коли все місто спить, побачите освітлене вікно, будьте певні, що то вчиться студентка з Росії»².

У перших пробах пера, героїня нарису Н. Меншової (у заміжжі Полонська-Василенко) Ольга Назарьєва, випускниця інституту з шифром, єдина донька та улюблениця в заможній родині не планувала заробляти власною працею на життя і. Проте повне банкрутство батька все миттєво змінило: наречений одружився з іншою, а для колись веселої Лелі почалося нове трудове життя³. Тільки завдяки впливовим родинним зв'язкам героїня змогла отримати посаду вчительки французької мови в одному з міст Півдня Росії. Подібні життєві історії для того часу є досить типовими.

Окрім значущої інституційної ролі професора М.В. Довнар-Запольського в організації закладів вищої жіночої освіти в Києві маємо констатувати вагомий внесок викладача щодо залучення до наукової роботи здібних слухачок, однією з яких стала Н.Д. Полонська-Василенко (у дівочтві – Меншова). Будучи науковим керівником курсистки, професор допомагав дівчині започаткувати систематичну дослідну роботу. Результатом стала публікація в збірнику «Русская история в очерках и статьях» (1910) за редакцією М.В. Довнар-Запольського кількох розвідок Н.Д. Полонської з проблематики Руської добиⁱ. До першого збірника «Minerva», започаткованого Історико-філологічним семінарієм Київських вищих жіночих курсів, увійшла праця Н.Д. Полонської «Наочні посібники з російської історії»ⁱⁱ.

Під керівництвом М.В. Довнар-Запольського слухачка поглиблювала знання з регіональної історії. Протягом кілька років Н.Д. Полонська збирала значний фактологічний матеріал з давньої історії Києва та його околиць.

² Русова С. Мемуари. Щоденник. – К., 2004. – С. 130.

³ ІР НБУВ, ф. 42, № 279, арк. 2-2 зв.

Підсумком копіткої роботи учениці та її наукового керівника стала публікація тритомного «Историко-культурного атласа по русской истории» (1913-1914)ⁱⁱⁱ. Майже увесь перший том, передмову до якого написав професор М.В. Довнар-Запольський, присвячено різним аспектам соціального і політичного життя давнього Києва. Багатий ілюстративний матеріал стосувався одягу, кераміки, прикрас, зброї, побутових речей мешканців Києва, а також його архітектури, церковного начиння, мистецтва.

Також професор залучив талановиту ученицю до студентського наукового історико-етнографічного гуртка, організованого ним при Університеті Св. Володимир. Наслідком стала не лише підготовка доповідей, а і публікація Н.Д. Полонської^{iv}.

Тільки на початку ХХ ст. після законодавчого врегулювання правового становища жінок із дипломами про вищу освіту активізувався процес їх включення до науково-педагогічного контингенту вузів держави. Зокрема, першою жінкою приват-доцентом на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира стала Н.Д. Полонська-Василенко, успішна випускниця Київських вищих жіночих курсів⁴.

ⁱ Н.Д. Полонська-Василенко – видатний український історик, філософ, археолог: бібліографічний нарис. . К., 2003. С. 9.

ⁱⁱ Полонская Н.Д. Наглядные пособия по русской истории // MINERVA. Сборник, издаваемый при историко-филологическом семинарии высших женских курсов в г. Киеве. – К., 1913. – Вып. I. – С. 29-86.

ⁱⁱⁱ Полонская Н.Д. Историко-культурный атлас по русской истории / под ред., с предисл. М.В. Довнар-Запольского. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1913-1914. – Вып. 1-3.

^{iv} Полонская Н.Д. Страничка из истории кабацкого дела в XVII в. // Сб. ист. этногр. кружка при Киев. ун-те св. Владимира. – К., 1913. – Вып. 1.

⁴ Верба І.В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973). – К., 2000. – С. 57.